

ПРОСВІТНИЦЬКІ ПРАЦІ СВЯТИТЕЛЯ ПЕТРА МОГИЛИ, МИТРОПОЛИТА КИЇВСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО І ВСІЄЇ РУСИ (1633–1647)

THE EDUCATIONAL WRITINGS OF ST PETRO MOHYLA, METROPOLITAN OF KYIV, GALICIA AND ALL RUS' (1633–1647)

У час розвитку української богословської думки, коли кожен із нас досить критично ставиться до всього російського, а весь цивілізований світ засуджує імперську ідеологію «русского міра» та війну росії проти України, ми маємо звернути свої погляди до витоків і творців систематичного викладу православного вчення, не спотвореного ніякими московськими впливами та єресями. Ідеться перш за все про святителя Петра Могили та його просвітницьку працю, яка лягла в основу твору, що став символічною книгою для всієї Православної Церкви — «Православне сповідання віри».

Життя святителя Петра тривалістю в пів століття — це час реформ, які дали поштовх для розвитку не тільки богословської думки та належного впорядкування церковного життя, але й визначили розвиток

Стаття присвячена розгляду важливого питання для сучасної богословської науки — стислого осмислення просвітницьких праць митрополита Київського, Галицького і всієї Русі святителя Петра Могили. Схарактеризовано основні віхи життя святителя, починаючи з народження і до сходження на митрополитичу Київську кафедру. Проаналізовано напрями просвітницької діяльності, створення богословських шкіл та систематизацію богословського вчення сподвижниками та святителем Петром Могилою.

Ключові слова: *святитель Петро Могила, архімандрит, митрополит, просвітницька праця, училище, колегія, православне сповідання віри, катехізис.*

* Доктор наук із богослів'я, професор, ректор та професор кафедри церковно-практичних дисциплін Київської православної богословської академії.

** Doctor of Theology, Professor, Rector and Professor of the Department of Church and Practical Disciplines of the Kyiv Orthodox Theological Academy.

українського суспільства на багато століть. Маючи великі статки та прекрасні завдатки полководця й правителя, чудово володіючи зброєю, маючи неймовірні можливості в Речі Посполитій, він вибирає зовсім інший шлях — чернецтва й служіння Богові. Дотепер серед дослідників і тих, хто задумується над життям святителя Петра, постає питання чому він так вчинив, що його спонукало до зречення від світу й того, що є у світі, та віддалення в монастир. Складно знайти однозначну відповідь, але беззаперечним є те, що майбутній святитель осягнув силу духу, яка перевершує будь-яку силу матеріальну та осмислив силу просвітницької діяльності, що дає незбагненні результати не на одне десятиліття або й століття. Усе це він зміг реалізувати в практичному вимірі як чернець, а пізніше архімандрит Києво-Печерського монастиря, як засновник Лаврської школи, а згодом старший опікун Київської академії, яку згодом назвали на його честь Могилянською, як митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, змігши легалізувати Православну Церкву в Речі Посполитій після берестейського фіаско та поділу єдиної Київської митрополії на православну та уніатську з різним баченням свого розвитку, а найголовніше, очільниками, які не завжди як тоді, так і зараз розуміли свою паству в Україні. Напевне, всім нам сьогодні відомі проросійські заяви Папи Римського Франциска, які сколихнули та обурили не тільки православних українців, але й греко- та римо-католиків.

The article is devoted to the consideration of an important issue for modern theological science — understanding the educational activities of Saint hierarch Petro Mohyla, Metropolitan of Kyiv, Galicia and All Rus. The main milestones in the life of St. Petro from his birth to his ascension to the Metropolitan Throne of Kyiv are described. Attention is focused on the fact that Petro Mohyla was a man who had no lack of wealth, honour or fame before he was tonsured as a monk, embraced the rank of archimandrite and assumed the responsibility of metropolitan. And because of this he 'undertook with all his soul before God and his conscience to bear the duties imposed on him' and justified his commitment with his multifaceted work.

The article highlights the significant merits of St Petro Mohyla, who was already duly honoured by his contemporaries, including the clergy, and the Ukrainian nobility joyfully greeted him with speeches, eulogies, and poems. It is shown that Saint Petro was a true archpastor for the Ukrainian people, the founder of the Orthodox Kyiv College, the author of more than 20 polemical sermons, a number of books, a significant patron of the arts, who, with his considerable scientific environment, joined the ranks of those who formed the all-Ukrainian literary language and made it possible to transform it into the language of books, science, teaching, and church use. The article contains information about publishing activities in view of the important role that church preaching has always played in the Metropolitanate of

Святитель Петро Могила невідомо вже в ті часи на протидію гордості язичницького «Риму» (бачимо, до чого призвела московська теорія «третього Риму» в Україні, а саме до війни та незліченної кількості жертв і геноциду мирного населення) формулював вчення про Київ як другий Єрусалим. Саме в часи святителя Петра Могили з'явилося обґрунтування та бачення розвитку Української Православної Церкви як Київського Патріархату.

Актуальність теми дослідження полягає в необхідності осмислення в нових реаліях сьогодення, коли Православна Церква України отримала автокефалію від Вселенського Патріарха, просвітницьких праць святителя Петра Могили. Маємо велику потребу в дослідженні творів української богословської думки, серед яких вони посідають чільне місце. Сподіваємось, що наша спроба торкнутися цього питання покладе початок більш ґрунтовного вивчення не лише епохи святителя Петра, а передусім його богословської спадщини.

Мета роботи — розглянути просвітницькі праці святителя Петра Могили.

Завданнями нашого дослідження відповідно до поставленої мети є:

- коротко проаналізувати життєвий шлях святителя;
- висвітлити окремі аспекти видавничої діяльності подвижника благочестя;
- схарактеризувати просвітницьку діяльність митрополита.

Джерелами для нашого дослідження стали «Православне сповідання віри» [1900], «Требник» [1996] та «Літос» [2018] святителя Петра Могили, які витримали декілька перевидань. Актуальною працею для нашого сьогодення під час війни з російською федерацією став переклад усіх молитов і чинів, поміщених в окремому виданні, підготованому Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України з назвою «Молитви в час війни» [2014]. Наукових праць, присвячених постаті святителя Петра Могили, не бракує, однак небага-

Kyiv, and in particular in Ukraine. The author focuses on the fact that St Petro's main attention was directed on the regulation and improvement of church life, through which, both today and at all times, the influence on human consciousness and spirituality was exerted. The author shows the originality of his theological thinking and educational work, which was focused on the individual spiritual needs of a person. The enlightenment of St. Petro Mohyla, which permeates all his activities, both preaching and publishing work aimed at improving the life of the Orthodox Church is analysed.

Keywords: *St Petro Mohyla, archimandrite, metropolitan, educational work, school, college, Orthodox confession of faith, catechism.*

то з них стосуються богословських питань. З-посеред них варто згадати праці таких дослідників, як І. Власовський [1990, т. II], С. Голубев [1893, № 5, с. 18 – 25; 1883, т. 1], А. Жуковський [1997], прот. Ю. Мицик у співавторстві з В. Нічик та З. Хижняк [2014], В. Нічик [1997], прот. Д. Садов'як [2000] та прот. С. Ярмусь [1997].

Не маючи можливості в короткому дослідженні детально проаналізувати віхи життя святителя, спробуємо коротко окреслити окремі моменти з біографії Петра Могилы. Він народився 21 грудня 1596 р. у тогочасній столиці Молдовського князівства Яссах. Про його дитинство і юність майже нічого не відомо. Однак разом зі знаним дослідником постаті святителя професором Київської православної богословської академії прот. Ю. Мициком можемо стверджувати, що три речі вплинули на його формування як особистості — розум, віра й багатство. Петро народився в заможній і впливовій родині. У своїй діяльності він завжди робив наголос на освіті, книгодрукуванні й підтримці Православної Церкви. Тож можна припустити, що саме в такому дусі його виховували.

Батько Симеон Могилы був господарем Волощини, а після смерті старшого брата Єремії — молдовським господарем. Про матір Маргіт (Маргариту-Меланію) майже нічого не відомо. Є відомості, що вона була угорською княгинею, хоч є свідчення, що вона була дочкою молдовського логофета. Майбутній святитель дуже рано втратив батьків. Десятилітнім хлопчиком він поховав батька, а через короткий час після переїзду до Львова помирає й матір. Його опікуном став впливовий магнат Станіслав Жолкевський, який був другою особою в країні після короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази.

Отримавши блискучу освіту в тогочасних університетах, Петро добре знав молдовську, церковнослов'янську, руську (розмовну та книжну українську), польську, латинську, грецьку, французьку мови. Був одним із претендентів на молдовський чи волоський престол. У 1619–1622 рр. брав участь у роботі сеймиків і навіть сейму Речі Посполитої. Також брав безпосередню участь у Цецорській (1620) та в Хотинській битвах (1621) проти Оттоманської порти.

Духівником і порадиником для молодого воїна та магната, який, маючи багато земельних володінь, зокрема й біля Києва, вирішив залишити своє попереднє суєтне життя, став святитель Іов Борецький — перший ректор Київської Академії та перший митрополит Київський після відродження православної ієрархії Української Церкви Єрусалимським патріархом Феофаном.

Петро не зразу став архімандритом, як стверджують необізнані. П'ять років поспіль (1622–1627) він, будучи послушником в одному зі скитів Печерського монастиря, провадив аскетичне життя, постив, працював і молився. Тільки після упокоєння (навесні 1627) архімандрита Захарії Копистенського в грудні того ж року Петро у тридцятилітньому віці був обраний на посаду архімандрита Києво-Печерського монастиря. Новий архімандрит досить швидко навів лад у монастирі, залишивши тільки тих ченців (із понад 80 залишилось лише 18), які молились і трудились, оточивши себе мудрими та вартими довіри сподвижниками, які з великою ревністю звершували своє служіння.

Після смерті польського короля Сигізмунда (30.04.1632), який був вихованцем єзуїтів і найбільше спричинився до виникнення унії, при обранні наступного правителя Владислава архімандрит Петро Могила зайняв непохитну позицію щодо скасування унії, легалізації Православної Церкви, яка була поза законом, повернення православних храмів і монастирів, відкриття друкарень та освітніх осередків. 13 листопада 1632 р. Владислав IV став королем, лише частково виконавши вимоги православних дипломатів, а в наступному році архімандрит Петро був обраний на Соборі та висвячений у Львові на митрополита Київського, Галицького і всієї Руси.

Святитель Петро опікувався канонізацією українських святих, зокрема преподобних Києво-Печерських, та відновленням святинь, а зокрема Софії Київської, Трьохсвятительської церкви тощо. У 1640 р. на церковному Соборі в Києві, скликаному святителем Петром за активної участі професорів Київської академії, відбулося затвердження «Православного сповідання віри», укладеного в стінах духовної школи. Визнанням великих наукових заслуг Київської академії з боку Собору стало удостоєння ректора почесного звання доктора богослів'я. У травні 1642 р. прийняте на Соборі (1640 р.) православне сповідання віри було винесене на суд Яського церковного Собору. Із Києва на Собор приїхали визначні українські вчені: колишні ректори Київської академії Ісая Трофимович Козловський, Ігнатій Оксенович Старушич і діючий ректор Йосиф Кононович Горбацький, які справили, за свідченням патріарха Нектарія, доволі позитивне враження на його учасників, як «мужі істинно чудні й всякою мудрістю та знаннями прикрашені». Хоч для багатьох грецьких богословів виступи українців були не дуже приємними, бо вони говорили: «не Русі вчити нас віри», але, познайомившись із текстом та суттю твору, змушені були визнати його високу гідність та істинність. Як ві-

домо, «Православне сповідання віри», створене українською богословською думкою, після невеликих правок було надруковане грецькою та іншими мовами й стало символічною книгою для всієї Східної Православної Церкви [Титов Х., прот. 1924, с. 150].

Стараннями святителя та його сподвижників у цей період написано такі твори: Могилянський Великий Катехізис — «Православне сповідання віри», Могилянський Малий Катехізис, «Требник», «Літос», «Paterikon» і «Exege-sis» Сильвестра Косова, «Тератургіма» Афанасія Кальнофойського тощо, які залишаються актуальними і для нашого сьогодення.

«Православне сповідання віри» святителя Петра Могили та ректора Київської академії архімандрита Ісаї Трофимовича Козловського укладене у формі питань і відповідей. Автори книги чітко показують різницю між католицьким і православним вченням, відкидаючи нововведення римського престолу та деякі відхилення протестантів щодо розуміння свободи волі й добрих справ. «Найважливішим рішенням Київського собору 1640 р., — зауважує Іван Власовський, — є розгляд ним «Православного сповідання віри», котре мало зупинити догматичний наступ Риму на Українсько-Білоруську церкву» [Власовський І., 1990, с. 85].

Важко переоцінити значення «Православного Сповідання Кафолічної і Апостольської Церкви Східної» для розвитку всієї повноти Православної Церкви, а зокрема й Київської митрополії чи Української Православної Церкви. Опрацьований на Ясьському Соборі варіант надіслали чотирьом патріархам для узгодження. У 1643 р. Могилянський катехізис затвердили під назвою «Православне сповідання віри Церкви православної і апостольської». Він став першим офіційним катехізисом для православних. Правда, його видрукували вже після смерті святителя Петра Могили. Однак святитель підготував і надрукував у 1645 р. польською та українською книжною мовою скорочений варіант катехізису «Коротке зібрання науки про артикули віри православно-католицької християнської...». Тому маємо змогу розглядати два види катехізису – великий і малий. Це відповідало традиції того часу, коли катехізис поділявся на установчий (великий) та спрощений (малий). Завданням великого катехізису було утвердження віри. Він призначався для богословів, його використовували під час студій у вищих школах. Малий був зорієнтований на широке коло читачів, особливо дітей. Саме малий катехізис вважається відображенням думок святителя Петра Могили та його сподвижників. Щодо великого катехізису, то він зазнав редакційних змін з боку грецьких богословів.

У передмові до видання малого катехізису святитель Петро наголошує, що християнська наука подається ним не лише для знання — вона має стати запорукою спасіння. Твір поділяється на три частини. У першій представлено 12 артикулів віри. Друга частина катехізису присвячена надії, що тлумачиться як справедливе очікування та сподівання на одержання життя вічного, а також інших речей, які ґрунтуються на вірі. Джерелом надії є Христос, через якого ми й отримуємо життя вічне. З надією пов'язано дві форми, розглянуті в цій частині, — молитва Господня та блаженства.

Третя частина катехізису, подана під заголовком «Про любов до Бога та до ближнього», інтерпретує декалог Мойсея. Святитель Петро Могила поділяє ці заповіді на дві частини: перші чотири — ті, які стосуються любові людини до Бога; шість інших стосуються ближнього. Ведучи мову про три головні християнські чесноти (віру, надію, любов), святитель зауважує, що з них народжуються молитва, піст і милостиня. Із останніх, у свою чергу, походять інші чесноти: мудрість, яка є пізнанням волі Божої; справедливість, суть якої зводиться до того, щоб смиренно міркувати та не відповідати злом на зло; поміркованість, яка полягає в утриманні міри в усьому, що робимо; мужність, виражена в послідовному захисті правдивої віри й дотриманні побожного життя. На завершення катехізису святитель тлумачить десять Заповідей Божих. Заповіді, які стосуються ставлення до ближнього, святитель Петро намагається трактувати дуже широко. Наприклад, коли йдеться про шанування батьків, він говорить, що під ними варто розуміти не лише фізичних батьків, а також і наставників, учителів, начальників.

Щодо авторства праці «Православного сповідання віри», то тут є розходження в думках: одні дослідники святительської спадщини вважають автором самого Петра Могили, інші переконують, що до Великого Катехізису міг бути причетний Ісає Трофимович-Козловський. Є також гіпотеза, що над Великим Катехізісом працювали обидва богослови. Тут мається на увазі, що «Православне сповідання віри католицької та апостольської церкви східної» мало соборне редагування, що й підкреслено в грамоті Єрусалимського патріарха Нектарія (1602–1672), де цю працю названо «Виклад руської віри». Проте деякі дослідники наводять іншу назву — «Виклад віри Церкви Малої Русі». Уже після редакції собором у Яссах назву праці замінили на «Православне сповідання греків».

«Великий Катехізис, або «Православне сповідання», який здобув популярність у православній ойкумені, перекладено церковнослов'янською мовою 1696 р., і далі він увійшов в активний

ужиток на території всієї Русі. Ця праця була справжнім тріумфом православ'я XVII ст. Затверджений чотирма Вселенськими Патріархами: Парфенієм Константинопольським, Йоаникієм Олександрійським, Макарієм Антіохійським, Паїсієм Єрусалимським — цей твір став основою віровчення для всього православного світу. Один із примірників зберігається у Паризькій національній бібліотеці. У 1645 р. святий Могила видав «Катехізіс» польською та українською мовами («Малий Катехізіс»), який 1662 р. виданий грецькою мовою в Голландії, 1691 р. — румунською мовою в Румунії, 1696 р. — церковнослов'янською мовою. Протягом XVII–XVIII ст. у світі здійснено 25 його перевидань.

Значна заслуга в просвітницькій праці належить саме святому Петру Могилі, бо навіть сучасники визнавали його напруження. Так, кияни, духовенство, українська шляхта радісно вітали святого Петра промовами, панегіриками, віршами. Він був справжнім пастирем свого народу. Один із найзначніших засновників православної Київської колегії, автор понад 20 полемічних проповідей, низки книг, значний меценат, архіпастир із великої букви разом зі своїм чималим науковим оточенням він став до лав тих, хто формував загальноукраїнську літературну мову й уможливив її перетворення на мову книжності, науки, викладання, церковного вжитку. «І не вина Могилі, — зауважує прот. Ю. Мицик, — що цей плідний історичний процес розвитку й формування був перерваний подіями другої половини XVII сторіччя, після яких вживання української мови як небажаного для політики Московії “особливого наречія” було заборонене й на тривалий час у книгах і богослужбах було законсервовано використання церковнослов'янської» [Мицик Ю., прот., 2014, с. 182, 183].

Біблія. Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту. пер. патр. Філарета (Денисенка). Київ: Вид. Українське Біблійне Товариство, 2017. 1416 с.

1. Верещагіна Н. Древні християнські святині Києва та діяльність Петра Могилі по їх відновленню й збереженню. *Католицький щорічник*. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. С. 98.

2. Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви: В 4 т. Нью-Йорк–Київ–С. Бавнд Брук, 1990. Т. II. 398 с.

3. Головащенко С. Православна церква у XVII столітті. *Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. До 400-річчя від дні народження і 350-річчя пам'яті Святого Петра Могилі, митрополита Київського*. Київ: Четверта хвиля, 1997. С. 93–157.

4. Голубев С. В защиту киевского митрополита Петра Могилы. *Киевские епархиальные ведомости*. Киев, 1893. № 5. С. 18–25.

5. Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования: В 2 т. Киев: тип. Г. Т. Корчак-Новицкаго, 1883–1898. Т. 1 (1883). XII, 559, XV, 576 с.

6. Грушевський М. З Історії Релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. 191 [1] с.
7. Жукович П.Н. Киевский собор 1629 года (по новым материалам). *Християнские чтения*. 1911. Т. 235. Ч. 1. С. 74–93, 353.
8. Жуковский А. Петро Могила і питання єдності церков. Київ: Мистецтво, 1997. 304 с., іл.
9. Жуковский А., Могила П. Катехізис Петра Могили / пер. В. Шевчука. Київ: Воскресіння, 1996. 288 с.
10. Київська православна богословська академія / [авт.-укл.: прот. Олександр Трофимлюк, прот. Віталій Клош, О. Я. Мирончук]. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2015. 255, [1] с. :
11. Климов В., Колодний А., Жуковский А. та ін. Феномен Петра Могили. Київ: Дніпро, 1996. 270 с.
12. Мицик Ю., прот., Нічик В., Хижняк З. Святий Петро Могила. Київ: НАН України, 2014. 399 с.
13. Мицик Ю., свящ. Святий Петро Могила. Київ: Фоліо. 2012. 124 с.
14. Могила П. Православное исповедание Кафолической и апостольской Церкви восточной. Москва, 1900. 320 с.
15. Нічик В. Мовна концепція Петра Могили. *Католицький щорічник*. Київ: Видавничий дім «KM Academia», 1998. С. 91–94.
16. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. Київ: 1997. 270 с.
17. Ореховський В. Петро Могила та реформування православної церкви на українських землях у XVII столітті. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. Вип. 2. С. 162–165.
18. Оргинський І. За єдність Церкви і народу. Рим-Мюнхен-Фрайбург: Видавництво ОО. Салезіян, 1991. 89 с.
19. Петро Могила, свт. Молитви в час війни: Переклад із церковнослов'ян., упорядкув., передм., коментарі: Людмила Іваннікова; ред. прот. Юрій Мицик. Київ, 2014. 184 с. Серія: Пам'ятки української православної богословської думки XVII ст.; т. 3.
20. Петро Могила: освітня і богословська спадщина. Освіта і наука. URL: <https://sobor.com.ua/news/mogila>
21. Садов'як Д., прот. Петро Могила – митрополит Київський. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2000. – 160 с.
22. Самбор Б. 1 січня (14 січня) Святителя Петра Могили, митрополита Київського і Галицького та всієї Русі. *Святі землі української*. Київ: Видавництво «Архангельський глас», 2009. 688 с.
23. Титов Х. прот., проф. Стара вища освіта в Київській Україні XVII – поч. XIX в. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1924.
24. Требник Петра Могили. Факсимільне відтворення тексту з видання Києво-Печерської Лаври 1646 року. Третє видання. Київ, 1996.
25. Хижняк З. І. Могила Петро Симеонович. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII – XVIII ст.: Енцикл. вид. / упоряд. З. І. Хижняк; за ред. В. С. Брюховецького. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2001. С. 370–374.
26. Хижняк З., Маньківський В. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: Вид. дім «KM Академія», 2003. 184 с.
27. Ярмусь С., прот. Петро Могила: богослов, церковний і культурний діяч. Київ, 1997. 186 с.

Bibliya. Knyhy Svyashchenoho Pysannya Staroho i Novoho Zavitu. per. patr. Filareta (Denysenka). Kyiv: Vyd. Ukrayins'ke Bibliyne Tovarystvo, 2017. 1416 s.

1. Vereshchahina N. Drevni khrystyans'ki svyatyни Kyueva ta diyal'nist' Petra Mohyly po yikh vidnovlennyyu y zberezhennyyu. Katolyts'kyu shchorichnyk. Kyiv: Vydavnychyyu dim «KM Academia», 1998. S. 98.

2. Vlasov's'kyy I. Narys Istoriyi Ukrayins'koyi Pravoslavnoyi Tserkvy: V 4 t. N'yu-York–Kyiv–S. Bavnd Bruk, 1990. T. II. 398 s.
3. Holovashchenko S. Pravoslavna tserkva u XVII stolitti. Istoriya pravoslavnoyi tserkvy v Ukrayini: Zbirka naukovykh prats'. Do 400-richchya vid dni narodzhennya i 350-richchya pam"yati Svyatytelya Petra Mohyly, mytropolyyta Kyivskoho. Kyiv: Chetverta khvylya, 1997. S. 93–157.
4. Holubev S. V zashchytu kyevs'koho mytropolyyta Petra Mohyly. Kyevs'kye eparkhial'nye vedomosti. Kyev, 1893. № 5. S. 18–25.
5. Holubev S. Kyevs'kyy mytropolyyt Petr Mohyla y eho spodyvzhnyky: Opyt ystorycheskoho yssledovannya: V 2 t. Kyev: typ. H. T. Korchak-Novytskaho, 1883–1898. T. 1 (1883). XII, 559, XV, 576 s.
6. Hrushevs'kyi M. 3 Istoriyi Relihiynoyi dumky na Ukrayini. Kyiv: Osvita, 1992. 191 [1] s.
7. Zhukovych P.N. Kyevs'kyy sobor 1629 hoda (po novym materiyalam). Khrystyyans'kye chtenyya. 1911. T. 235. CH. 1. S. 74–93, 353.
8. Zhukov's'kyi A. Petro Mohyla i pytannya yednosti tserkov. Kyiv: Mystetstvo, 1997. 304 s., il.
9. Zhukov's'kyy A., Mohyla P. Katekhizys Petra Mohyly / per. V. Shevchuka. Kyiv: Voskresinnya, 1996. 288 s.
10. Kyiv's'ka pravoslavna bohoslavs'ka akademiya / [avt.-ukl.: prot. Oleksandr Trofymlyuk, prot. Vitaliy Klos, O. YA. Myronchuk]. Kyiv: Vydavnychyy viddil UPTS Kyiv's'koho Patriarkhatu, 2015. 255, [1] s. :
11. Klymov V., Kolodnyy A., Zhukov's'kyy A. ta in. Fenomen Petra Mohyly. Kyiv: Dnipro, 1996. 270 s.
12. Mytsyk Yu., prot., Nychyk V., Khyzhnyak Z. Svyatyy Petro Mohyla. Kyiv: NAN Ukrayiny, 2014. 399 s.
13. Mytsyk YU., svyashch. Svyatyy Petro Mohyla. Kyiv: Folio. 2012. 124 s.
14. Mohyla P. Pravoslavnoe yspovedanye Kafolycheskoy y apostol'skoy Tserkvy vostochnoy. Moskva, 1900. 320 s.
15. Nychyk V. Movna kontseptsiya Petra Mohyly. Katolyts'kyy shchorichnyk. Kyiv: Vydavnychyy dim «KM Academia», 1998. S. 91–94.
16. Nychyk V. Petro Mohyla v dukhovniy istoriyi Ukrayiny. Kyiv: 1997. 270 s.
17. Orekhov's'kyy V. Petro Mohyla ta reformuvannya pravoslavnoyi tserkvy na ukrayins'kykh zemlyakh u XVII stolitti. Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istoriya. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 2007. Vyp. 2. S. 162–165.
18. Ortyns'kyy I. Za yednist' Tserkvy i narodu. Rym-Myunkhen-Frayburh: Vydavnytstvo OO. Salezian, 1991. 89 s.
19. Petro Mohyla, svt. Molytyv v chas viyny: Pereklad iz tserkovnoslov"yan, uporyadkuv., peredm., komentari: Lyudmyla Ivannikova; red. prot. Yuriy Mytsyk. Kyiv, 2014. 184 s. Seriya: Pam"yatky ukrayins'koyi pravoslavnoyi bohoslavs'koyi dumky XVII st.; t. 3.
20. Petro Mohyla: osvitnya i bohoslavs'ka spadshchyna. Osvita i nauka. URL: <https://sobor.com.ua/news/mogila>
21. Sadov"yak D., prot. Petro Mohyla – mytropolyyt Kyiv's'kyy. – K.: Vyd-vo im. O. Telihy, 2000. – 160 s.
22. Sambor B. 1 sichnya (14 sichnya) Svyatytelya Petra Mohyly, mytropolyyta Kyiv's'koho i Halyts'koho ta vsiyeyi Rusy. Svyati zemli ukrayins'koyi. Kyiv: Vydavnytstvo «Arkhanhel's'kyy hlas», 2009. 688 s.
23. Tytov KH. prot., prof. Stara vyshcha osvita v Kyiv's'kiy Ukrayini XVII – poch. XIX v. Kyiv: Drukarnya Ukrayins'koyi Akademiyi Nauk, 1924.
24. Trebnyk Petra Mohyly. Faksymil'ne vidtvorennya tekstu z vydannya Kyievo-Pechers'koyi Lavry 1646 roku. Tretye vydannya. Kyiv, 1996.
25. Khyzhnyak Z. I. Mohyla Petro Symeonovych. Kyievo-Mohylyans'ka akademiya v imenakh, KHVII – KHVIII st.: Entsykl. vyd. / uporyad. Z. I. Khyzhnyak; za red. V. S. Bryukhovets'koho. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylyans'ka Akademiya», 2001. S. 370–374.
26. Khyzhnyak Z., Man'kiv's'kyy V. Istoriya Kyievo-Mohylyans'koyi akademiyi. Kyiv: Vyd. dim «KM Akademiya», 2003. 184 s.
27. Yarmus' S., prot. Petro Mohyla: bohoslav, tserkovnyy i kul'turnyy diyach. Kyiv, 1997. 186 s.